

Frazeologizmlar struktural, semantik, funksional-uslubiy jihatlaridan murakkab hodisa bo'lganligi uchun u o'ziga xos shakllanish qonuniyatlariga ega. Frazeologik shakllanish til elementlarining, xususan, ikki yoki undan ortiq so'zlarining o'zaro uyushib, yangi til birligini yuzaga keltirishgacha bo'lgan jarayondir.

Frazeologizmlarning tarkibiy va ma'naviy shakllanishi leksikaga nisbatan juda murakkab bo'lib, bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshadi. Ta'kidlash joizki, hozirga qadar frazeologizmlar sinxron nuqtai nazardan o'rganildi va bu intilish hozirgacha davom etmoqda. Bu esa frazeologizmlarning manbalari, tarixiy-etimologik asoslarini o'rganish imkoniyatini bermayotir.

Turkiyshunoslikda, jumladan, o'zbekshunoslikda frazeologizmlar V.Vinogradovning tadqiqotlari ta'sirida maydonga kelgan «so'zga muqobil» nazariya asosida o'rganildi. Bu nazariyaga ko'ra, leksemalar va frazeologizmlarning o'zaro vazifadoshlik, nominativlik kabi xususiyatlari ana shu ikkala til birligiga ham tegishlidir. Shundan kelib chiqilib, frazeologizmlar leksemalarning alohida rasmiylashgan shakli sifatida tadqiq etildi va leksikologiyaning bir bo'limi qilib o'rganildi. Bu, bir tomondan to'g'ri, ikkinchi tomondan, shartlidir. To'g'riligi shundaki, frazeologizmlarning vazifaviy xususiyatlari leksemalarga o'xshaydi, shartliligi shundaki, frazeologizmlar murakkab til birligi bo'lganligidan leksemalardek tadqiq etish frazeologizmlar uchun kifoya qilmaydi. Bunday farq, ayniqsa, frazeologizmlarning shakllanish jihatlarida ochiqdan-oydin namoyon bo'ladi. Aslida leksemalarning genetik asosi frazeologizmlarning yuzaga kelishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki aynan leksemalar frazeologizmlar uchun «qurilish ashyo-

si»dir. Ammo «frazeologik birlik ifoda plani bilan mazmun planining o'ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga keladi, shunga ko'ra, frazeologik birliklar alohida yondashishni, o'rganishni talab qiladi» [3].

Erishilgan yutuqlarni e'tirof etish bilan birga, hali o'zbek frazeologiyasining ko'pgina jihatlarini tilshunoslar e'tiboridan chetda qolayotganligini ham ta'kidlash lozim. Jumladan, frazeologik obyektni belgilash, frazeologizmlarning paydo bo'lish va shakllanishi tizimi, manbalari, tarixiy taraqqiyoti, frazeologik semantik bog'lashuv, ideografik semalar tahlili, frazeologizmlarni diaxron planda tadqiq qilish, frazeologik etimologiya, frazeologik stilistika, turli tillar frazeologizmlarini qiyosiy o'rganish kabi masalalar xususida chuqur ilmiy monografik ishlar olib borilishi zarur. Shuningdek, o'zbek tilining frazeologik qatlamlarini belgilash, nutq jarayonidagi o'ziga xos qo'llanish xususiyatlari, qo'llanishdagi nuqsonlar, frazeologizmlar o'zlashtirish kabi masallalar ham tilshunoslar e'tiborida bo'lishi kerak. Shuningdek, «xalq tili frazeologiyasi, o'zbek folklori frazeologiyasi, o'zbek dialektal frazeologiyasi materiallari hali tadqiq etilganicha yo'q».

Eng muhimi, o'zbek tili frazeologiyasining asoslarini belgilovchi ilmiy-nazariy qo'llanma ham yaratish zarur. O'zbek tilining barcha frazeologik boyligini jamlovchi ko'p tomlik izohli lug'atini tuzishni boshlab yuborish lozim. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun iste'molda ko'p qo'llanadigan izohli frazeologik lug'at yaratish ham zarur. Shubhasiz, amalga oshirilajak bu ishlar frazeologizmlarni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham chuqur o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Adabiyotlar

1. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабатига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. -Т.: 1992, № 3-4, 39-6.
2. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Т.: 1985, 48-б.
3. Раҳматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология. //Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: 1992, 49-186-б. Шу муаллиф. Ўзбек тилининг фразеологик луг'ати; Шу муаллиф. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. -Т.: 1992.

РЕЗЮМЕ

Maqolada frazeologizmlarning milliy xarakterni aks ettirishi masalalari yoritilgan. Unda har bir frazeologizmnig xalq turmush tarziga aloqadorligi ko'rib chiqilgan, unga sharhlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы отражения национального характера каждого народа в фразеологизмах. В ней рассматривается связь фразеологических единиц с жизнью народа и даётся комментарий конкретным фразеологизмам.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of expressing the national character of the people in phraseology. The author studies the connection of phraseological units with the life of people and it is given the explanation commentary to concrete phraseological units.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA QO'LLANILGAN OLMOSHLAR

S.S.Jumamuratova – *filologiya fakultetining talabasi*

Ag'iniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Alisher Navoiy, olmosh, turkum, tarixiylik, shakl, ma'no.

Ключевые слова: Алишер Навои, местоимение, группа, историчность, форма, значение.

Key words: Alisher Navoi, pronoun, group, historicity, form, meaning.

Abdurauf Fitrat: "Navoiyning asarlari til uchun juda boy bir xazinadir. Ularni yolg'iz til nuqtayi nazaridan tekshirish, ulardagi so'zlarni yig'ib izoh qilishning o'zi juda katta ilmiy xizmat bo'lar edi" degan edi.

Darhaqiqat, Alisher Navoiyning asarlari shaxsiyati kabi buyuklikka daxldor. Ko'pchilik tan olganidek, Navoiy asarlarini tushunish bir qarashda qiyin. To'g'ri, uning asarlarini o'qish uchun maxsus lug'atlar yaratilgan bo'lib, ulardan unumli foydalanish mumkin. Bundan tashqari, Navoiy asarlarini o'rganishning yana bir soddasi usuli bo'lib, ayrim so'zlarni lug'atlarsiz tahlil qilish ham mumkin. Buni Navoiy asarlarida qo'llanilgan olmoshlar misolida ko'rish mumkin.

Ma'lumki, olmoshlar tilshunoslikda fe'l yoki ot so'z turkumiga qaraganda kam o'rganilgan mavzulardan biri. Tilshunoslikda olmosh "ot, sifat, son, ravish kabi so'z turkumlari o'rnida qo'llanib, ularni ko'rsatishga xizmat qiluvchi va ularning vazifasini bajaruvchi so'z turkumi" sifatida tariflanadi. Olmoshlar narsani, uning belgisi va

miqdorini anglatmaydi, balki faqat ularni ko'rsatish, ularga ishora qilish uchun xizmat qiladi. Olmoshning ma'nosi, uning qaysi so'z turkumi o'rnida kelganligi kontekstda yoki nutq vaziyati orqali aniqlanadi. Chunki olmoshlarning ko'pchiligi alohida olinganda juda umumiy ma'noga ega bo'ladi. Navoiy asarlarida qo'llangan ayrim olmoshlar hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlariga mos keladi: Masalan,

Meni men istagan o'z suhbatiga arjumand etmas,

Meni istar kishining suhbatini ko'nglim pisand etmas.

Bu misolda *men* olmoshi ikki xil ko'rinishda, hozirgidek, ya'ni bosh va tushum kelishigida qo'llangan. Navoiy asarlarida olmoshning barcha turlari egalik va kelishik qo'shimchalari bilan tarixiy shaklda qo'llanishi o'quvchi uchun qiyinchilik tug'diradi.

Ayrim g'azallarida *sen* kishilik olmoshi *san* shaklida, *men* kishilik olmoshining esa *man* shaklida ishlatilishi kuzatiladi. Ayniqsa, mazkur olmoshlarning takror

san'atidan foydalangan holda qo'llanilishi bizning naz-arimizda, asar qimmatini yanada oshiradi.

Masalan,

Ko'rgali husnuni zor-u muftalo bo'ldum sanga.

Ne balolig' kun edikim, oshno bo'ldum sanga.

Yoki:

Men qachon dedim: vafo qilg'il manga, zulm aylad-ing,

Sen qachon deding: fido bo'lg'il manga, bo'ldum sanga.

Navoiy qalamiga mansub ijod namunalarida so'z yuritilayotgan turkumga oid birliklarning turfa tarixiy shakllariga guvoh bo'lamiz:

Lutf ayla ani so'rarda oyin,

Kim topqay iztirobi taskin.

Yoki:

Odam o'lg'on zebi zohirdin demas,

Kimki ondin faxr etar, odam emas.

Bu misollardagi ani va ondin olmoshlari ko'rsatish olmoshlari bo'lib, aslida kelishik qo'shimchalari bilan qo'llangan uni va undan olmoshlardir. Qiziqarli jihati shuki, u ko'rsatish olmoshi ayrim misralarda oni, ba'zi misralarda ani tarzida qo'llanadi. *Bu* olmosh esa *andoq* va *mundoq* shakllarida ishlatilgan holatni *shunday* olmoshi misolida ham ko'rish mumkin. Masalan

Andoq bori el ayolin asra,

O'g'ridin amonda molin asra.

Yana:

Mundoq ila bu necha nodon sanga,

Bo'lmasalar bandam farmon sanga.

Ma'lumki, tilshunoslikda kishilik olmoshining uchin-chi shaxs shakli nutq jarayonida qatnashmaydi, lekin nutq jarayoni orqali aniqlangan shaxs yoki predmetlarni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ushbu maqsadda qo'llangan ul olmoshini ham Navoiy g'azallarida ko'plab uchratish-imiz mumkin. Masalan:

Ulki bukun qutbi tariqatdur ul.

Koshifi asrori haqiqatdur ul.

Odatda, ushbu olmosh shakli ham kishilik olmoshi, ham ko'rsatish olmoshini ifodalaydi. Biroq Navoiy g'azallarida mazkur shakl qanday ma'noda kelayotgan-ligini bemalol farqlash mumkin. Ko'rsatish olmoshi ko'p hollarda ulki shaklida qo'llangan. Masalan:

Ulki kishi o'lmagidin shod erur,

Go'rkan-u g'osil-u jallod erur.

Ko'rsatish olmoshi vazifasida kelganida esa asosan ul shaklida ishlatilganligini ko'ramiz:

Ul oy o'tlig' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z, Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

Yoki:

Zamon oshibidin ko'nglumga yuz shiddat yetar erdi, Chu fahm ettim – munga bois ul oshubi zamon er-mish.

Bu misolda bunga ko'rsatish olmoshi munga shaklida qo'llangan.

Navoiy g'azallarida so'roq olmoshlaridan ham un-umli foydalanilgan. Masalan:

Ne ko'zim yoray, ul orazni manzur aylamak,

Ne tilim haddi oning otini mazkur aylamak.

Yoki:

Ne turfa ishki, birav chun toriqti umridin,

Desa uzun yasha, qarg'ishdur anga bu alg'ish.

Misoldagi nedur so'zi nimadur deb tushunilsa ham, aslida qanday so'roq olmoshi ma'nosida ishlatilgan:

Nedur ahvoling, ey zori g'aribim,

Visoling davlatidin benasibim.

Bundan tashqari qanday so'roq olmoshi nechuk shaklida uchraydi. Masalan:

Chekardin g'am tog'in holing nechukdur?

Bu yukdin jism-u chun noling nechukdur?

Hozirda tilimizda keng ishlatiladigan qayerda so'roq olmoshi qayda yoki qaydin holida uchraydi. Masalan,

Gar Navoiy so'z uzatti, farqdin ermas demang,

Bo'lmag'uncha hukm shahdin, qayda bu jur'at anga.

Yoki:

Dedi: qaydinsen, ey majnuni gumrah?

Dedi: majnun vatandin qayda ogah.

So'roq olmoshi ayrim gaplarda so'roq ma'nosini bildirmasligi, javob talab qilmasligi ham mumkin. Masa-lan,

Necha sen bastayi band-u balosen,

Balolar bandi ichra muftalosen.

Yoki:

Nekim qilsang, so'zi sig'mas kishining

Ki, bu tavi bo'lur oshiq ishining.

Hamma, barcha, bari olmoshlarining umumlashtirish asosida shaxs, predmetlarning o'zini ko'rsatishini, ular o'rnida qo'llanishini kuzatishimiz mumkin. Masalan:

Barcha ko'ngul durji aro javhar ul,

Barcha og'iz huqqasida gavhar ul.

Yoki:

Hayrat etmon husni naqshidaki, har hayratki bor,

Barchasi Ezid taolo sun naqqoshindadur.

"Avliyolarning avliyosi, shoir-larning sultoni" bo'lgan Mir Alisher Navoiy asarlarini o'rganish, o'rgatish biz – avlodlar uchun ham farz, ham qarz. Alloma fikrlari ki-shini jiddiy o'ylantiradi. Darhaqiqat, ajdodlarimiz bilan faxrlanishning o'zi yetarli emas. Ular ijodidan, ma'naviyat olamidani bahramandlik bizni yanada ulg'aytirishi, yuksaltirishi shubhasiz.

Adabiyotlar

1. Tursunov U va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. –T.: "O'zbekiston", 1992.

2. Alisher Navoiy. Hikmatlar: -T.: "Sharq", 2010.

3. To'xliyev B. Adabiyot. Majmua: akademik litsey-larning ikkinchi bosqich o'quvchilari uchun. – T.: "Bayoz", 2014.

4. Alisher Navoiy. G'azal gulzoridan 100 otashin gul. – T.: "Yangi asr avlodi", 2013.

5. Navoiy hikmatlari. – T.: "NasaF", 2010.

REZYUME

Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida olmosh turkumiga oid so'zlarning ishlatilishi, ularning tarixiy shakllari va hozirgi kunda ishlatilish shaklining o'zaro o'xshash va farqli jihatlari tahlil qilinadi. Tahlilga tortilayotgan birliklarning qanday ma'noni ifodalashi va o'ziga xosligi borasida muayyan umumlashmalar bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование местоимений в произведениях А.Навои их исторические формы, а также даётся анализ похожих и отличительных форм местоимений, употребляемых в настоящее время. Автор статьи приводит определённое обобщение анализируемых единиц, выражение их значений и особенностей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using pronouns in the works, by A.Navoi their historical forms and analysis of similar and different forms of pronouns used at the present time. The author of the article gives a certain generalization of analyzing units, and expression of their meanings and features.